

Geloven in het ideaal

Passage Reeks 49

Geloven in het ideaal

*Geschiedenis en actualiteit van de Arbeiders-
gemeenschap der Woodbrookers*

MAARTEN VAN DEN BOS

Hilversum
Verloren
2019

Deze uitgave is mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de Steunstichting Banning Vereniging.

Afbeeldingen op het omslag, voorzijde: 'Portret Willem Banning, 1942', Collectie Schermerhoorn, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam; achterzijde: 'Bentveld', collectie Banning Vereniging.

ISBN 978 90 8704 803 7

© 2019 Maarten van den Bos
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Studio Uitgeverij Verloren
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding	9
1 Een levensvol ideaal	16
2 Zakelijke gehoorzaamheid aan vlammeende eisen	44
3 Nieuwe tijd, nieuwe taak?	71
4 Platform voor zingevingsvraagstukken	88
5 Roze gloed kleurt reeds de wolken	107
Noten	120
Herkomst afbeeldingen	129
Bibliografie	130
Register	138

Woord vooraf

De Banning Vereniging bestaat in 2019 honderd jaar, en dat is de aanleiding voor het verschijnen van het boek dat u in handen heeft: *Geloven in het ideaal. Geschiedenis en actualiteit van de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers*. De Arbeidersgemeenschap (AG) der Woodbrookers, dat was de oorspronkelijke benaming van de Banning Vereniging. Ontstaan binnen het verband van de Woodbrookersvereniging (Vereniging van Oud-Woodbrookers in Holland), opgericht in 1908 door studenten theologie uit Leiden die het opleidingsinstituut van de Quakers bezochten op hun landgoed Woodbrooke bij Birmingham. Daar ervoeren zij de grote waarde van open gesprek vanuit heel diverse achtergronden, verbonden met geestelijke verdieping en groei in spiritualiteit. De Woodbrookersvereniging ging ook in Nederland cursussen organiseren in deze sfeer. Vanaf 1913 in Barchem bij Lochem. In het najaar van 1919 volgde de oprichting van de AG, die zich in het bijzonder richtte op de arbeidersbeweging. In de jaren dertig stichtte de AG centra in Bentveld (bij Haarlem) en Kortehemmen (Friesland). De Woodbrookersvereniging was niet partijgebonden, de AG voelde zich nauw verbonden met de sociaaldemocratie. De eerste voorzitter en later ook directeur, de vrijzinnig hervormde predikant W. (Willem) Banning zou, mede gevoed door de AG, een belangrijke rol spelen in de discussie over de grondslagen van de sociaaldemocratie. Dat leidde in 1946 tot de oprichting van de PvdA.

Naast een historische reden voor uitgave van dit boek is er ook een inhoudelijke: de relevantie van het werk van de AG tot op de dag van vandaag. De methode – ruimte en dialoog en daarmee het afwijzen van alle geestelijke tirannie – en het type vragen – vragen naar zin en verantwoordelijkheid, ook in verbinding met elkaar – waren van groot belang en hielpen grenzen doorbreken en mensen bijeen te brengen die elkaar nog nooit hadden ontmoet, laat staan gesproken. De in het cursuswerk ontwikkelde dialoogvorm was gericht op het ontmoeten van de ander in zijn of haar eigenheid, als onderdeel van een gezamenlijk leer- en zoekproces. Daarbij stonden de waarden van verantwoordelijkheid en solidariteit hoog in het vaandel, altijd verbonden met persoonlijke verdieping.

Via diverse naamswijzigingen werd de AG uiteindelijk herdoopt tot Banning Vereniging ‘voor levensovertuiging, religie en sociaaldemocratie’. In de geest van Banning én het werk van de AG wil zij ook nu een bijdrage leveren aan verdieping

van het politiek-maatschappelijk debat. Door activiteiten te organiseren in de sfeer van bezinning op aan politieke besluitvorming gerelateerde waarden en de implicaties daarvan voor de politieke praktijk. En dat vanuit een levensbeschouwelijk open en maatschappelijk betrokken benadering die sociaal engagement wil bevorderen in combinatie met persoonlijke verantwoordelijkheid en bereidheid tot dialoog.

Met dit in het achterhoofd heeft het bestuur van de Banning Vereniging Maarten van den Bos, historicus en secretaris van de vereniging, gevraagd een geschiedenis op hoofdlijnen te schrijven. Als bijdrage aan het jubileumjaar én als bijdrage aan de discussie over taak en opdracht van de Banning Vereniging in de komende jaren. Niet alleen vult hij de geschiedenis van de AG zoals die reeds te boek stond aan met de meest recente periode, hij slaagt er ook in de geschiedenis van de vereniging te schetsen tegen de achtergrond van de bredere sociaaldemocratische beweging én de steeds verder ontluikende maatschappelijke betrokkenheid vanuit de kerken. Daarmee is dit boek niet alleen interessant voor wie toch al enigszins bekend is met de vereniging en haar geschiedenis, maar juist ook voor wie geïnteresseerd is in ideeëngeschiedenis, in waarden-gedreven politiek en in de verbinding tussen moraal, levensbeschouwing en sociaaldemocratie.

In het laatste hoofdstuk doet de auteur een poging om de relevantie van het gedachtegoed van Willem Banning onder woorden te brengen. Elementen uit zijn personalistisch socialisme, zijn verbinding van individu en gemeenschap, van waarden en politiek kunnen de sociaaldemocratie helpen om een eigentijdse, inhoudelijk aansprekende boodschap te formuleren. Er is hoop voor de partij waarmee Banning zo innig verbonden was. Er ligt ook een opdracht voor de vereniging die zich toot met zijn naam.

Uit *Geloven in het ideaal* blijkt dat de Banning Vereniging niet alleen een boeiende geschiedenis kent, maar ook springlevend is en klaar staat om haar opdracht ook de komende eeuw uit te voeren: een relevante bijdrage leveren aan het debat over een eerlijke en solidaire maatschappij waarin mensen als individu tot hun recht komen door op elkaar betrokken te zijn.

Koen Holtzapffel, voorzitter

Herman Noordegraaf, bestuurslid en kenner van de geschiedenis van de AG

Inleiding

Op 25 april 1987 werd te Driebergen op initiatief van de lokale PvdA-afdeling een ‘Banningdag’ georganiseerd. Formele aanleiding was de onthulling van het straatnaambord van de W. Banninglaan in de Utrechtse plaats. Sprekers waren onder anderen voormalig PvdA-leider Joop den Uyl, de latere PvdA-minister van Binnenlandse Zaken Ien Dales en Joop van den Berg, toen directeur van het wetenschappelijk bureau van de partij, de Wiardi Beckman Stichting. Den Uyl oordeelde vrij hard over de erfenis van Willem Banning. Ondanks alle waardering die hij ook had, was Banning voor Den Uyl toch te veel een ‘negentiende-eeuwer’ gebleven, sterk gestempeld door het vooruitgangsgeloof van die tijd. De nodige tegenspraak van Dales en Van den Berg maakte het oordeel milder. Maar de conclusie van de dag leek toch wel dat het hier ging over leven, werk en denken van iemand die echt tot de voltooid verleden tijd hoorde.¹

Van den Berg wilde wel inzichten van Banning betrekken bij het debat over de toekomst van de Nederlandse sociaaldemocratie. Dat debat ging vanaf het begin van de jaren tachtig als een soort veenbrand door de boezem van de – mede door Banning opgerichte – Partij van de Arbeid. Maar Van den Bergs pleidooi leek aan dovenmansoren gericht. De naam Banning, constateerde historicus Rob Hartmans later in *Socialisme en Democratie*, viel zowel binnen als buiten de partij nog maar zelden. En wie over hem sprak deed dat meestal in kritische zin. Het oordeel van Den Uyl, ook aangehaald door Hartmans, behoorde dan nog tot de mildere varianten.

Meer uitgesproken was bijvoorbeeld journalist en commentator Martin van Amerongen. In *Vrij Nederland* noemde hij het socialisme van Banning ‘lauwe limonade’, niet meer dan een ideologische rechtvaardiging voor een ‘hemelgergend ingeslapen club van zelfvoldane kwitantielopers’. En alsof dat nog niet genoeg was bestempelde Van Amerongen die ‘club’, de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers, als een ‘kaderschool voor kwezelarij’.²

Deze kaderschool en haar leidsman Willem Banning zijn onderwerp van dit boek. Het gaat over het religieus socialisme, een loot aan de brede stam van het Nederlandse democratisch socialisme die naar mijn overtuiging ten onrechte wat in de vergetelheid is geraakt. In Nederland kwam het religieus socialisme met name tot ontwikkeling in de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers (AG).³ Deze vereniging werd opgericht in 1919 als onderafdeling van een vereniging

van Nederlandse reünisten van het Britse vormingscentrum ‘Woodbrooke’ van de Quakers, een ondogmatische geloofsrichting met christelijke wortels. De AG kwam tot bloei in het interbellum onder leiding van Willem Banning. Na de Tweede Wereldoorlog zette zijn opvolger Adriaan van Biemen het werk voort. Toen later het religieus of christelijk geïnspireerd socialisme steeds minder tot de verbeelding sprak, raakte de AG wat stuurloos. Ze ging op zoek naar een eigen plaats in de brede, sociaaldemocratische beweging in Nederland, vanaf 2014 onder de naam Banning Vereniging.

Dit boek is geschreven ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van de AG, met in het achterhoofd de vraag: hebben de ideeën die in de Arbeidersgemeenschap ontstonden ook vandaag actualiteitswaarde?

Socialisten en sociaaldemocraten hebben een wat ingewikkelde verhouding met het verleden. De ideologische en politieke arbeid richt zich op de hervorming of zelfs revolutionaire herinrichting van de samenleving. Tegelijk is er geen politieke stroming zo veel en gepassioneerd bezig met het boekstaven van het eigen verleden. Al in 1875 opende de econoom en jurist H.P.G. Quack zijn monumentale, uit zes kloeke delen bestaande geschiedenis van het socialisme met de constatering dat het telkens weer de moeite loonde ‘den ganschen stroom van het Socialisme in zijn dwalenden en kronkelende loop stap voor stap na te gaan’. Dit bracht de lezer ‘tot de meest afwisselende natuurtooneelen en gezichtspunten’. Zowel het ‘wild dooréén groeiend woud’ als ‘de stilstaande moerassige vijver midden in ‘t bosch’ waren onderdeel van de brede stroom, die met de term socialisme per definitie onvoldoende recht gedaan werd.⁴

De enorme historische arbeid van Quack zou nog veel navolging krijgen. Niet zelden werd daarbij het verleden geïdealiseerd als vindplaats van verloren idealen. Melancholisch mijmeren was en is sociaaldemocraten niet vreemd: vroeger was er nog strijd en werden resultaten geboekt, het socialisme was onverdund en de partij had haar veren nog. Ook de juiste verbeelding van het verleden was een politiek strijdpunt. Met het wild groeiende woud wilde eenieder zich wel vereenzelvigen, maar de stilstaande moerassige vijver waren uiteraard de anderen. Een voorbeeld hiervan zijn de opvattingen sinds de jaren zestig over werk en denken van Banning, zijn Arbeidersgemeenschap en zijn rol in de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) en de Partij van de Arbeid (PvdA). Bannings benadering van politiek, de rol van religie in de samenleving en de verhouding tussen levensovertuiging en sociaaldemocratie werden een geliefd contrapunt voor eigen opvattingen.⁵

Dit boek is geen poging tot rehabilitatie. Het wil de geschiedenis van de Arbeidersgemeenschap beschrijven, zowel in de context van de ontwikkeling van de sociaaldemocratie als tegen de achtergrond van de religieuze geschiedenis van Nederland. Want behalve AG-voorman, SDAP-bestuurder en medeoprichter van de PvdA, was Banning ook en vooral dominee in de Nederlandse Hervormde Kerk en een van de vaandeldragers van het vrijzinnig protestantisme. Hij was na de Tweede

Afb. 1 Willem Banning,
portret uit 1966.

Wereldoorlog nauw betrokken bij een ingrijpende heroriëntatie van de Hervormde Kerk op haar zelfbeeld en rolopvatting.⁶

Dit boek gaat wel over de vraag of het denken van Banning, zoals zich dat in de Arbeidersgemeenschap ontwikkelde, vandaag nog zeggingskracht heeft. De sociaaldemocratie, in Nederland en elders, maakt een crisis door. Een fundamenteel debat over haar toekomst is nodig, waarbij de geschiedenis kan fungeren als spiegel en slijpsteen. Niet omdat het verleden zich nu eenmaal herhaalt, maar omdat elke toekomst voortkomt uit wat achter ons ligt.

De Arbeidersgemeenschap was nooit echt groot, maar kreeg toch behoorlijk wat historische belangstelling. Zij kwam voort uit de 'Barchembeweging', de in 1908 opgerichte Vereniging Woodbrookers in Holland, genoemd naar het Gelderse Barchem waar de vereniging haar eerste vormingscentrum bouwde. De theoloog en kerkhistoricus Johannes Lindeboom publiceerde in 1958 een uitvoerige geschiedenis van deze beweging, die leden en deelnemers 'tot weldadige herinnering' en

belangstellenden tot ‘niet onwelkome voorlichting’ zou moeten dienen. Ook later is er vanuit de brede beweging en vanuit de AG zelf het nodige gepubliceerd over het eigen verleden.⁷

Meer historiografische distantie werd betracht in studies over de geschiedenis van de sociaaldemocratie in Nederland en in religiehistorische publicaties. Er is vrij veel geschreven over de rol van Banning bij de transformatie van de SDAP in de jaren dertig en de oprichting van de PvdA in de jaren veertig. Oud-voorzitter van de AG en historicus Coos Huijsen schreef bijvoorbeeld een boek over de verhouding tussen AG en SDAP/PvdA.⁸ Ook de rol van de AG in het bredere vlechtwerk van religieus-socialistische verenigingen en tijdschriften en haar positie in het netwerk van vrijzinnig protestantse organisaties kreeg de nodige aandacht.⁹

In overzichtswerken over de Nederlandse religiegeschiedenis figureerde de AG als voorbeeld van een organisatie die wat tussen de verschillende grote morele gemeenschappen in viel. Historicus Peter van Dam karakteriseerde de ‘Woodbrookers-beweging’ in een recente overzichtsstudie bijvoorbeeld als een streven naar religieuze vernieuwing. Voor sommigen ging dat om een geloofsleven vrij van dogma’s en in overeenstemming met de moderne tijd, terwijl het voor anderen de basis was voor een betrokkenheid bij het socialisme en het lot van de arbeidersbeweging.¹⁰

Of het nu gaat om boeken geschreven vanuit de beweging zelf, studies naar de geschiedenis van de sociaaldemocratie in Nederland of werken vanuit een religiehistorisch perspectief: de invalshoek is steeds dezelfde. De nadruk ligt op de AG als ontmoetingsplaats van mensen met een verschillende ideologische of religieuze achtergrond, een plek van dialoog en van zoeken naar overeenstemming over levensbeschouwelijke en politiek grenzen heen. Dit komt ook naar voren in twee recente proefschriften, van de historicus Peter Kromdijk over de ideologische wortels van de zogenoemde doorbraakbeweging, en dat van historica Marjet Brolsma over de brede humanitaire beweging die in Nederland rond 1900 opkwam en na de Eerste Wereldoorlog haar hoogtepunt beleefde.¹¹

Het past bij het beeld van Nederland als een ideologisch en levensbeschouwelijk verkaveld land. Daarvoor wordt dan vaak de metafoor verzuiling gebruikt, voortbordurend op beelden van het Nederlands verleden uit de negentiende eeuw. Neem de neocalvinistische theoloog en predikant Abraham Kuyper. Hij richtte de Antirevolutionaire Partij (ARP) op, de eerste moderne politieke partij van Nederland. In 1879 schreef Kuyper een toelichting op het programma van de ARP. Daar in stelde hij de Nederlandse geschiedenis voor als een samenspel van de ‘drieërlei nationale tint’ die ‘in de schoot van ons volksbestaan’ om voorrang streed. Naast het ‘christelijk-puriteinse’ type waren er de ‘Roomsche’ en de ‘revolutionaire’ richting (waartoe zowel liberalisme als socialisme werden gerekend).¹² Kuyper muntte hier de ‘antithese’, het leerstuk dat het geloof het bepalende politieke onderscheid bij uitstek was en dat samenwerking tussen (orthodox)protestanten en katholieken altijd te verkiezen was boven samenwerking met liberalen of socialisten. Maar hij

schiep zo ook een beeld van het Nederlandse verleden dat een immense invloed heeft gehad.

Zo kon het gebeuren dat een beweging als de Arbeidersgemeenschap werd gezien als een verbindende schakel tussen twee grotere morele gemeenschappen. De AG was immers opgericht vanuit een vrijzinnig-protestantse gemeenschap ten dienste van de arbeidersbeweging. Zij wilde expliciet christendom en socialisme verbinden. Toch dekt deze vlag niet de volledige lading. De AG wilde juist meer zijn dan een verbindende schakel. Gedurende haar hele bestaan worstelde zij zelf met haar verhouding tot zowel het vlechtwerk van sociaaldemocratische als protestantse organisaties. Zeker in de beginjaren, onder leiding van Banning, was de gemeenschap naast een plaats voor ontmoeting, vorming en dialoog vooral ook een laboratorium voor ideeënvorming over politiek, kerk en samenleving.

Dit boek gaat vooral over dat laatste. Het behandelt veel van de rijke geschiedenis van de AG, maar ook veel niet. De nadruk ligt op de geschriften – boeken, brochures, tijdschriften – van de AG zelf of van bij de AG betrokken mensen. Willem Banning, jarenlang intellectueel leidsman van de beweging, heeft daarbij een centrale rol. Minder aandacht is er voor de interne organisatie, de inhoud van het vormingswerk en het internationale netwerk van de AG, want dit boek gaat over de actualiteitswaarde van de intellectuele traditie van de AG. De precieze samenstelling van het bestuur pakweg eind jaren twintig of de ervaring van deelnemers aan vormingscursussen in de jaren zestig zijn dan wat minder relevant. Bovendien is er over die andere aspecten, vooral waar het gaat om de jaren voor de Tweede Wereldoorlog, al het een en ander geschreven. Daar komt bij dat het bewaarde materiaal, met name over de naoorlogse periode, niet altijd uitsluitend geeft over de organisatorische verwickelingen of de ervaringen van deelnemers aan cursussen.

‘In een tijd waarin de roep om een nieuwe oriëntatie van het democratisch socialisme gepaard gaat met een grote mate van onzekerheid en verwarring – en ook sommige sociaaldemocraten blijven vasthouden aan “oude vormen en gedachten” – zou de PvdA een “nieuwe Banning” zeer goed kunnen gebruiken,’ stelde Hartmans in 1988 aan het eind van zijn hierboven aangehaalde artikel. Naar mijn overtuiging is deze stelling ook vandaag nog actueel. Deze overtuiging heeft dit boek gekleurd.

Het boek bestaat uit twee delen. De eerste vier hoofdstukken vertellen min of meer chronologisch de geschiedenis van de AG. Ze gaan over het in de AG ontwikkelde denken over politiek, kerk en samenleving en de invloed daarvan op de bredere sociaaldemocratische beweging. Het vierde hoofdstuk sluit af met een beknopte beschouwing over de historiografische relevantie van de AG in de bredere Nederlandse geschiedenis. Het laatste hoofdstuk behandelt de vraag in hoeverre de beschreven intellectuele traditie vandaag nog zeggingskracht heeft in het debat over de toekomst van de sociaaldemocratie.

Afb. 2 Plaquette ter herinnering aan Willem Banning in zijn geboorteplaats Makkum (foto: Naomi Woltring).

Daarbij heb ik geprobeerd historische analyse en hedendaagse beschouwing uit elkaar te houden en de invloed van het tweede op het eerste te beperken. Of dat voldoende gelukt is, is aan de lezer. Tevens zat bij het schrijven van dit boek in mijn hoofd een klassieke les van Robert Fruin, grondlegger van de Nederlandse geschiedwetenschap: 'Laat een partijdig man, zoo hij zich geroepen acht om een geschiedenis te schrijven, partijdig schrijven.'¹³ De sympathie van de auteur voor de sociaaldemocratie als ideologische stroming, de PvdA als politieke partij en Willem Banning als denker én organisator zullen onmiskenbaar hun sporen in de hiernavolgende tekst achtergelaten hebben.

Dit boek werd geschreven in opdracht van het bestuur van de Banning Vereniging. Nu het er is hoop ik dat het voldoet aan de uitgesproken verwachtingen. Ik dank het bestuur van harte voor het vertrouwen en de voortdurende betrokken belangstelling voor de voortgang van het project. De Steunstichting Banning Vereniging was bereid de benodigde financiële middelen voor het project ter beschikking te stellen.

Wie een boek schrijft is uiteraard voor de inhoud, inclusief alle vergissingen en misleunen, volledig verantwoordelijk. Maar de hulp van vele discussiepartners en meelezers heeft er zeker aan bijgedragen dat het aan kracht en kwaliteit heeft gewonnen. Ik wil in de eerste plaats de vele deelnemers aan bijeenkomsten van de Banning Vereniging noemen. Hun vragen en verhalen waren steeds weer inspire-